

SID

سرویس های ویژه

سرویس ترجمه تخصصی

کارگاه های آموزشی

بلاگ مرکز اطلاعات علمی

سامانه ویراستاری STES

فیلم های آموزشی

کارگاه های آموزشی مرکز اطلاعات علمی

مقاله نویسی علوم انسانی

اصول تنظیم قراردادها

آموزش مهارت های کاربردی در تدوین و چاپ مقاله

تبیین وجوه راهبردی، تاکتیکی و عملیاتی فرماندهی حضرت امام خمینی (ره) در جنگ تحمیلی

علی عباسی^۱

رضا جعفری^۲

چکیده مطالب

دین مبین اسلام، دینی کامل، شامل و فراگیر است که در تمام زمینه‌های زندگی بشری راهکار عملی و ابزار و برنامه‌های عینی ارائه نموده و یکی از عرصه‌های مورد توجه و عنایت قرآن کریم، مسئله فرماندهی و هدایت نیروها در عرصه‌های دفاعی-نظامی بوده است. امام خمینی به عنوان زعیم و رهبری اسلامی پس از فترت نسبتاً طولانی دوران پر فروغ حکومت صدر اسلام و خلفای اسلامی، بار دیگر در مشرق زمین طلوع کرد و بیرق بر زمین مانده حکومت شیعی- اسلامی را در جهان برافراشت. این حرکت انقلابی از آن رو دارای اهمیت است که این مرجع عالیقدر، با رهبری و هدایت نیروهای نظامی کشور در مسئولیت «فرماندهی کل قوا» عملاً توانایی و اقتدار یک رهبر دینی را در امور خطیر حکومتی و نظامی اثبات، و پاسخ عینی و مثبت این سؤال را که «آیا دین می‌تواند متولی امور سیاسی- نظامی مردم نیز باشد؟»، در عمل به بشریت ارائه نمود. در این پژوهش، وجوه «راهبردی، تاکتیکی و عملیاتی» فرماندهی آن رهبر فقید و فرهیخته در جنگ تحمیلی هشت ساله رژیم بعثی عراق علیه کشورمان به عنوان الگویی کامل برای همه رهبران و فرماندهان نظامی در حکومت اسلامی ترسیم گردیده است.

واژگان کلیدی: راهبرد، تاکتیک، عملیات، فرماندهی، جنگ تحمیلی

۱ - رئیس پژوهشکده و عضو هیئت علمی دانشگاه افسری امام علی(ع).

۲ - کارشناس ارشد علوم قرآنی و مدرس دانشگاه افسری امام علی(ع). (نویسنده مسئول)

مقدمه

امام خمینی^(ره) پس از آنکه در ۱۹ بهمن ۱۳۵۷ با آرایش منظم جمع زیادی از فرماندهان، افسران و درجه داران نیروی هوایی در مقابل ایشان و ادای احترام نظامی به آن زعیم عالی قدر، عملاً به عنوان «فرماندهی کل قوا» لقب گرفت، و این رهبر کم نظیر دینی رسماً هدایت و رهبری نظامی نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران را عهده دار گردید، از آن پس شاهد فرامین و دستورات نظامی ایشان در مناسبات گوناگون به ویژه در صحنه‌های مختلف جنگ تحمیلی به یگان‌های نظامی اعم از ارتش، سپاه و نیروهای انتظامی بوده‌ایم؛ البته قبل از پیروزی انقلاب نیز شواهدی از فرامین ایشان به قوای نظامی و انتظامی وجود دارد که امام بزرگوار دستورات روشنی صادر می‌فرمود و نیروهای مسلح نیز نوعاً آن را اجرا می‌کردند. بارزترین نمونه اوامر صادره ایشان به نظامیان، دستور به فرار از پادگان‌های رژیم شاه بود و بزرگانی همچون شهید صیاد شیرازی به آن جامه عمل پوشاندند. (مؤمنی؛ ۱۳۸۶، ص ۱۱۵)^۱ از این میان صدور اوامر حکیمانه و دقیق ایشان به منظور تثبیت ارتش، تشکیل کمیته انقلاب، تأسیس سپاه پاسداران و تشکیل بسیج مردمی در راستای تحکیم ارکان نیروهای نظامی و انتظامی با هدف حراست و صیانت همه جانبه از انقلاب نوپای کشور عزیزمان در نوع خود و در قیاس با سایر انقلاب‌های شکل یافته در جهان بی‌نظیر بوده و به معنای دقیق کلمه گویای کیاست و هوشیاری عمیق آن امام بزرگوار است؛ مؤید مدعای ما پیام تاریخی ایشان در ۲۸ اسفند ماه ۱۳۵۷ به مردم کردستان پس از حمله گروهی از بد خواهان به ارتش است که فرمودند: «ارتش، ژاندارمری و پلیس باید بدانند که از این به بعد حافظ مصالح و استقلال مردم مسلمانند و اگر کسی به آنها حمله کند از مردم مسلمان نیست و عمال اجنبی است (همان، ص ۹۸).»

۱- هر چند که در دوران کوتاه ریاست جمهوری بنی صدر، مقام فرماندهی کل قوا را به او تفویض نمود.

از آنجا که پس از پیروزی انقلاب طولی نکشید انواع جنگ‌های داخلی و پس از آن جنگ نابرابر و ناجوانمردانه دولت بعثی عراق بر کشور ما تحمیل گردید، درک و درایتی عمیق برای فرد اول کشور می‌بایست که با تجزیه و تحلیل این وضعیت، به گونه‌ای شایسته و درخور، یگان‌های نظامی و انتظامی کشور را در قبال این تهاجم گسترده هدایت نماید.

امام بزرگوار در چنین شرایطی به نیکویی هرچه تمام‌تر جنگ را هدایت کرد، به طوری که در مرحله اول با فرمان عمومی به نیروهای مسلح، جلوی پیشروی دشمن را سد نموده و در مراحل بعد پس از تثبیت یگان‌های خودی در مرزهای زمینی و دریایی سراسر کشور با هوشیاری و مشورت با افسران مجرب، با دانش و متعهد سطوح عالی ارتش و نیز ایجاد وحدت و همدلی میان آنان و فرماندهان سپاه پاسداران، ابتکار عمل درجنگ را به دست گرفته و با رهنمودهای حکیمانه ایشان سیر باز پس گیری مناطق اشغالی کشور از دشمن بعثی و سلسله عملیات‌های منظم و نامنظم به منظور پیشروی به داخل خاک عراق آغاز و در نهایت با در نظر گرفتن شرایط و مصالح کلی داخلی و خارجی ناگزیر از پذیرش قطعنامه ۵۹۸ شورای امنیت گردید که این مقوله، خود در محل دیگری درخور بحث است.

آنچه که در این پژوهش مد نظر ماست بعد تاکتیکی، استراتژیکی و عملیاتی تفکرات و اندیشه‌های این رهبر کم نظیر تاریخ تشیع است که در جنگ تحمیلی عراق علیه ایران به شهود جهانیان درآمد؛ که به حق نوع رهبری و فرماندهی ایشان شایسته توجه و کاوش دقیق است؛ لذا پس از دقت نظری مختصر در بحث مفهومی برخی واژگان کلیدی این پژوهش، به این مطلب اشاره شده می‌پردازیم.

ضمناً در همین جا شایان ذکر است که رهبر کبیر و عظیم الشان انقلاب در مسائل جنگی علاوه بر اصول متعارف جنگ در میان ارتش‌های پیشرفته جهان، اصول دیگری همچون ایمان، ایثار و اخلاص، دعا و توسل، اعتماد و توکل بر خداوند و... را از نظر

دور نمی‌داشت که می‌بایست در تحقیقات آینده، این اصول مهم نیز مطرح نظر پژوهشگران واقع شود، و همچنین در متون نظامی به ویژه در کتاب‌های تاکتیکی و هنر جنگ و ... نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران گنجانده شود.

سؤالات تحقیق

۱- عینیت بخشی فرماندهی امام راحل به عنوان «فرماندهی کل قوا»، در چه زمان‌هایی قابل تبیین است؟

۲- مصادیق دستورات و فرامین امام راحل^(ره) به عنوان «فرماندهی کل قوا» کدامند؟

۳- آیا امام خمینی^(ره) پیش و پس از انقلاب، نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران را آن گونه که شایسته رویارویی با بحران‌های فراروی انقلاب بود، هدایت نمود؟

فرضیه‌های تحقیق

۱- امام خمینی^(ره) پیش از پیروزی انقلاب دستورات روشنی که گویای زعامت و فرماندهی ایشان بر نیروهای مسلح کشور باشد خطاب به نظامیان صادر می‌فرمود و در روزهای مقارن با پیروزی‌های انقلاب نیز دستورات ویژه‌ای در خصوص قوای مسلح صادر و با رژه افسران و درجه داران نیروی هوایی در ۱۹ بهمن ۵۷، زعامت عملی ایشان در منصب «فرماندهی کل قوا» رسماً عینیت یافت.

۲- صدور اوامر در راستای تثبیت ارتش در ۲۹ فروردین ۵۸، تشکیل کمیته‌های انقلاب اسلامی، سپاه پاسداران، بسیج مردمی و... و نیز دستورات و فرامین نظامی ایشان در ادوار مختلف دفاع مقدس نمونه‌های بارزی است از فرامین و دستورات نظامی ایشان خطاب به نیروهای مسلح در منصب «فرماندهی کل قوا».

۳- امام راحل چه قبل و چه بعد از انقلاب با درک و درایتی عمیق از شرایط داخلی و خارجی کشور، نیروهای مسلح را به شایستگی هدایت فرمودند به طوری که بحران‌های ایجاد شده در مسیر انقلاب را کنترل و انقلاب نوپای ایران را با یاری خداوند و ایجاد

بستر مردمی به پیروزی رساند و پس از آن هم دسیسه‌های دشمنان نتوانست مسیر رو به جلوی آن را متوقف نماید.

۱- مفهوم شناسی برخی از واژگان کلیدی تحقیق

۱-۱- راهبرد (استراتژی)

از راهبرد که معادل کلمه «استراتژی» در زبان لاتین است، تعاریف مختلفی ارائه گردیده است که در اینجا به ارائه دو تعریف کلی از آن بسنده می‌کنیم؛ ضمن آنکه یاد آور می‌شویم چون در منابع قابل دسترسی در این زمینه از واژه «استراتژی» استفاده شده، با نگرش به رعایت امانت همان واژه را عیناً به کار برده و تغییری در آن نداده‌ایم.

«استراتژی، نقشه عملیاتی است که برای دستیابی به یک نتیجه نهایی طراحی شده است؛ نیتی خاص که تدابیری برای اجرای آن اندیشیده‌اند... استراتژی ملی در دوران صلح و جنگ، برای دستیابی به علایق و مقاصد ملی، تمام نیروهای ملی را با هم ترکیب می‌کند و مورد بهره برداری قرار می‌دهد. در چهارچوب استراتژی ملی، استراتژی کلی سیاسی که به مسائل سیاست بین‌المللی و داخلی ارتباط پیدا می‌کند؛ استراتژی اقتصادی که بازتاب خارجی و داخلی دارد و بالاخره استراتژی نظامی ملی همراه با استراتژی‌های گوناگون دیگر وجود دارند. هر یک از این عناصر یا تأثیر مستقیم و فوری بر امنیت ملی دارند یا آن را به طور محدود تحت تأثیر قرار می‌دهند.

استراتژی نظامی و استراتژی بزرگ با یکدیگر ارتباط درونی دارند اما به هیچ عنوان مترادف هم نیستند. استراتژی نظامی از به کار بردن قدرت فیزیکی یا تهدید به آن صحبت می‌کند. این استراتژی در جستجوی دستیابی به پیروزی با استفاده از نیروهای مسلح است... (کالینز؛ ۱۳۷۰، صص ۴۵-۴۶)»

در تکمیل این تعریف از راهبرد یا استراتژی مرتبط با علوم و فنون نظامی و جنگی، این نکته نیز گفتنی است که «در عرصه نظامی اصطلاحات استراتژی و تاکتیک به

طرح‌های کلان و خردی اطلاق می‌گردد که هدف از آنها کسب موفقیت نظامی است. استراتژی را می‌توان به عنوان یک طرح کلی برای هدایت جنگ و تاکتیک را می‌توان طرح ریزی ابزارها و شیوه‌های تحقق اهداف استراتژیک تعریف کرد (علی‌خانی ۱۳۸۰؛ ص ۶).

مفهوم عمده استراتژی عبارت است از: «راه و روش رسیدن به اهداف»؛ طبق این تعریف استراتژی هم راه و هم روش دستیابی به اهداف را بازگو می‌کند؛ در حالی که اهداف جهت حرکت را مشخص می‌سازند. فرق آن با تاکتیک نیز در مفهوم استراتژیک نهفته است. چرا که تاکتیک‌ها اصولاً در مورد چگونگی دستیابی به اهداف بحث می‌کنند و از این نظر با استراتژی‌ها مشترک هستند. امور استراتژیک معمولاً دارای این سه شرط است: بلند مدت بوده، در محیطی رقابتی ایجاد می‌شود و جنبه حیاتی دارد (احمدی، ۱۳۷۷، صص ۹۰-۸۹).

استراتژی جهت و محدوده واحد و مشخصی ندارد بلکه قابل تعمیم به شقوق مختلفی مانند استراتژی عملیاتی، استراتژی نظامی، استراتژی بزرگ، استراتژی ملی، استراتژی ائتلاف یا اتحاد و... است (احمدی، ۱۳۷۷، صص ۹۰-۸۹).

۱-۱-۱- رهبر راهبردی (استراتژیک)

«رهبر استراتژیک، مدیری است که نه تنها از نگرش استراتژیک برخوردار است بلکه قادر است در عمل آن را پیاده نماید و اصطلاحاً حرکت ساز باشد. بدیهی است برای اجرای استراتژی‌ها در عمل صرف نگرش نمی‌تواند کافی باشد، بلکه نیاز به مهارت‌های دیگری از قبیل مهارت در کار کردن با نیروی انسانی و انگیزش و تهییج آنها، تسلط بر نظام‌های مدیریتی به نحوی که بتواند آنها را با راهبردها همراه و هماهنگ نماید و بالاخره اینکه بتواند در عمل آنچنان انسجام و هماهنگی‌ای در سازمان ایجاد نماید که بستر لازم برای اجرای استراتژی‌ها و احیاناً اصلاح آنها در طول دوره زمانی برنامه فراهم آید.» (احمدی، ۱۳۷۷: ۹-۸۹)،^۰ نیز ضرورتی انکار ناپذیر است.

۱-۲- تاکتیک

برخی نویسندگان «تاکتیک» را این گونه تعریف کرده‌اند:

«تاکتیک به معنای به کارگیری یگان‌ها در رزم بوده و شامل چینش سازمان یافته و مانور یگان‌ها در ارتباط با یکدیگر در مقابل دشمن به منظور به کارگیری توانایی و قابلیت‌های بالقوه آنها است (حاتمی، ۱۳۸۲، ص ۴۱)».

برخی دیگر در تعریف تاکتیک گفته‌اند: «کاربرد یگان‌ها را در رزم تاکتیک گویند و آتش و مانور عوامل اصلی آن هستند. به بیانی دیگر هنر جا به جا کردن افراد در میدان نبرد و یا هنر کاربرد یگان‌ها را در رزم تاکتیک گویند (جمالی، ۱۳۸۰، ص ۲۴)».

۱-۳- عملیات

عملیات به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌شود که مدیران سازمان برای وصول به اهداف از پیش تعیین شده در هر سازمان با استفاده از افراد و ابزار متناسب با نوع عملیات و بر اساس ساختاری منظم و در برخی مواقع با ساختار نامنظم آن را اجرا می‌نمایند. عملیات بسته به سازمان اجرا کننده، تنوع و تکثر یافته و شقوق مختلفی پیدا می‌کند، مانند عملیات نظامی، عملیات غیر نظامی، عملیات روانی، عملیات الکترونیکی، عملیات آموزشی و...

۲- نگاه راهبردی (استراتژیک) امام راحل در جنگ تحمیلی

۲-۱- راهبرد دفاعی امام در جنگ مطابق با موازین اسلام

نگاه راهبردی امام در طول جنگ تحمیلی، نگاه دفاعی بوده و این راهبرد را تا پایان جنگ نیز حفظ نمود به طوری که در یکی از نطق‌های خود فرمود:

«صدام... با تحریک امریکا از زمین و دریا و هوا به ایران حمله کرد و ملت ما وقتی متوجه گشت، همراه با قوای مسلح اسلام، آنها را متوقف ساخت و الان هم که سال سوم جنگ است، صدام مهاجم و ما همیشه در حال دفاع بوده ایم ما بر حسب حکم اسلام و قرآن و عقل نمی‌توانیم که دفاع نکنیم. آنها هر روز به شهرهای ایران حمله

می‌کنند، و بر سر و روی مردم بی دفاع بمب و یا موشک می‌اندازند و تا زمانی که آنها این‌گونه تجاوز می‌کنند، ما دفاع خواهیم کرد.» (صحیفه امام، ج ۱۷، صص ۱۴ - ۱۳)

۲-۲- نمایش اقتدار ارتش و ملت ایران به سران منطقه

رهبر فرهیخته و گران قدر انقلاب در جمع هیئت بررسی کننده جنگ تحمیلی که برخی سران کشورهای منطقه و بعضاً پشتیبان صدام نیز در آن حضور داشتند به منظور نمایش قدرت نظامی و دفاعی نیروهای مسلح و ارتش جمهوری اسلامی ایران فرمودند:

«... ما در این جنگی که ناگهان به ما تحمیل شد و آنها گمان می‌کردند که با یک ارتش مقابل هستند، آن هم به خیال خودشان یک ارتش ضعیف و آشفته، دیدید که اشتباه کرده بودند و حساب‌های آنان صحیح نبود برای اینکه آنها نه حساب ارتش فعلی ما را کرده بودند و نه حساب ملت ما را... لشگر ما و ارتش ما در جبهه‌ها مشغول به جنگ و دفاع هستند، تمام کشور ما به جنگ مشغولند، به همراهی با ارتش و همراهی با قوای مسلح مشغول هستند...» (صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۱۱۷)

۲-۳- رسیدن به خود کفایی در جریان جنگ تحمیلی

امام هر چند در بسیاری جاها جنگ را نامبارک و ناخواسته توصیف کرده و آن را به ضرر هر دو ملت ایران و عراق و ملت‌ها و دولت‌های منطقه می‌دانستند، اما در عین حال آن را موجب رسیدن به خود کفایی کشور قلمداد نموده و در بخشی از فرمایشات خود فرموده است: «شما دیدید که در این جنگ تحمیلی که پیش آمد و ما محاصره اقتصادی شدیم، خود ایرانی‌ها، خود ارتشی‌ها این قطعات را درست کردند. اگر قبل از این بود یکی از آن قطعات را نمی‌توانستند درست کنند از باب اینکه شخصیت شان را گم کرده بودند و می‌گفتند باید متخصص بیاید...» (صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۷۷).

۲-۴- حزم و دوراندیشی امام در جنگ تحمیلی

معمار کبیر انقلاب اسلامی هیچ گاه از مکر و کید دشمنان غافل نبود و همواره مسئولان و مردم را به حفظ هوشیاری و آمادگی همه جانبه توصیه نموده و بر انتقال تجارب حاصله از جنگ تحمیلی تأکید می فرمود؛ تأمل در فرازی از کلام ارزشمند ایشان بیش از هر سخن، گویای این حقیقت است:

«در هر حال، ما باید آماده و مهیا باشیم. روزهای حساس و تعیین کننده‌ای در پیش داریم؛ و انقلاب اسلامی هنوز سال‌ها و ماه‌های تعیین کننده دیگر در پیش خواهد داشت؛ که واجب است پیشکسوتان جهاد و شهادت در همه صحنه‌ها حاضر و آماده باشند، و از کید و مکر جهانخواران و امریکا و شوروی غافل نمانند؛ و حتی در شرایط بازسازی نیروهای مسلح، باید بزرگترین توجه ما به بازسازی نیروها و استعدادها و انتقال تجارب نظامی و دفاعی به کلیه آحاد ملت و مدافعان انقلاب باشد؛ چرا که در هنگامه نبرد، مجال پرداختن به همه جهات قوت‌ها و ضعف‌ها و برنامه‌ها، و در حقیقت ترسیم استراتژی دفاع همه جانبه، نبوده است. ولی در شرایط عادی باید با سعه صدر و به دور از حب و بغض‌ها به این مسائل پرداخت؛ و از همه اندوخته‌ها و تجربه‌ها و استعدادها و طرح‌ها استفاده نمود؛ و در جذب هر چه بیشتر نیروهای مؤمن به انقلاب همت گماشت، و تجارب را به دیگران منتقل ساخت؛ و در تجهیز کلیه آحاد و افراد این کشور، بر اساس اصول و فرمول خاص دفاع همه جانبه، و تا رسیدن به تشکل واقعی و حقیقی بسیج و ارتش بیست میلیونی، کوشش نمود. و در کنار این مسئولیت بزرگ و پیروی از خطوط کلی سیاست نظامی کشور، باید همان محافل انس و نورانیت و برادری و وحدتی که در میدان‌های نبرد و در جبهه بوده است و همان ارتباط معنوی که میان شما و روحانیون عزیز برقرار بوده به مجامع داخلی و به همه محیط‌های سیاسی و اجتماعی و نظامی کشانده شود، تا انقلاب اسلامی ما از خطر آفتها و تفرقه‌ها و بی‌تفاوتیها محافظت گردد. و مبدا که این سرمایه‌های عظیمی که محصول سال‌ها

تجربه و تلاش در عُسرت‌ها و فراز و نشیب‌ها بوده است، در مسیر زندگی روزمره به فراموشی سپرده شود.» (صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۱۳۵)

۲-۵- فرمان هوشیاری امام به ارتش اسلام پس از پذیرش قطعنامه ۵۹۸

«همان طور که قبلاً گفتیم ما با مردم خود با صداقت صحبت می‌کنیم. ما در چهارچوب قطعنامه ۵۹۸ به صلحی پایدار فکر می‌کنیم و این به هیچ وجه تاکتیک نیست، ولی سلحشوران ارتش اسلام باید خود را آماده کنند که اگر دشمن دست به حملاتی زد، جواب مناسبی به آن بدهند.» (صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۱۰۱)

«و ملت ما هم نباید فعلاً مسئله را تمام شده بداند. البته ما رسماً اعلام می‌کنیم که هدف ما تاکتیک جدید در ادامه جنگ نیست. چه بسا دشمنان بخواهند با همین بهانه‌ها حملات خود را دنبال کنند. نیروهای نظامی ما هرگز نباید از کُئد و مکر دشمنان غافل بمانند. در هر شرایطی باید بنیه دفاعی کشور در بهترین وضعیت باشد. مردم ما، که در طول سال‌های جنگ و مبارزه ابعاد کینه و قساوت و عداوت دشمنان خدا و خود را لمس کرده‌اند، باید خطر تهاجم جهانخواران در شیوه‌ها و شکل‌های مختلف را جدی‌تر بدانند. و فعلاً چون گذشته تمامی نظامیان، اعم از ارتش و سپاه و بسیج در جبهه‌ها برای دفاع در برابر شیطنت استکبار و عراق به مأموریت‌های خود ادامه دهند.» (صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۷۴)

۳- تاکتیک نظامی امام راحل^(ره) همسو با موازین اسلام

معمار کبیر انقلاب اسلامی با نگاه مدبرانه به اصول تاکتیکی نبرد (شفیعی، ۱۳۸۷، ص ۱۸۱)^۱، این اصول را با احکام و دستورات قرآن کریم و اسلام منطبق نموده و همه قوای مسلح کشور را به التزام به آن سفارش می‌نمود؛ چراکه امام به هیچ قیمتی و برای هیچ مصلحتی از حق و عدالت عدول نمی‌کرد و تمام اهتمام ایشان در طول عمر شریف و

۱ - هرچند برخی معتقدند دخالت امام راحل (ره) در جنگ عمدتاً یک دخالت استراتژیک بود تا تاکتیکی، و چنانچه سیاست نظامی را اعلام می‌فرمود، در مصادیق آن دخالت نمی‌کرد.

سرشار از خیر و برکت شان، مصروف اقامه حق و عدالت و نفی باطل و مبارزه با ظلم و ستم و تجاوز گردید (رشیدزاده، ۱۳۸۹، ص ۵۳)؛ دقت در ژرف نگری و و ظرائف دیدگاه و اندیشه نظامی این رهبر بزرگ و این فرمانده با عظمت، ما را بیشتر به این حقیقت رهنمون می‌کند که چگونه اصول مسلم جنگی را با اخلاق و انسانیت و حق و عدالت آمیخته می‌نمود.

۳- ۱- اصل وحدت فرماندهی

یکی از اصول مسلم تاکتیک نظامی و جنگی «اصل وحدت فرماندهی» (جمالی ۱۳۸۱، ص ۲۸)^۱ است که در ادبیات نظامی از آن به عنوان یکی از «اصول نه گانه جنگ»^۲ یاد می‌شود. امام راحل^(ره) با عنایت به این اصل مهم طی پیامی در مورخه ۵۹/۱۱/۱، یعنی کمتر از شش ماه پس از شروع جنگ تحمیلی، خطاب به کلیه نیروهای مسلح، در بند سوم، مقرر می‌دارد: «وحدت فرماندهی از مسائل مهم سرنوشت ساز است که بدون آن پیروزی میسر نیست و عدم مراعات آن فاجعه آفرین است و کسانی که بدان سر نهند مسئول هستند.» (صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۸).

در این راستا، ذکر این نکته هم گفتنی است که امام راحل^(ره) تا آنجا به این اصل معتقد بود که وقتی بنی صدر مخلوع را به فرماندهی کل قوا برگزید، همه قوای نظامی و انتظامی و فرماندهان عالی رتبه را ملزم به اطاعت از او نمود و مکرر نیز بر آن تأکید می‌فرمود؛ به عنوان نمونه طی پیامی خطاب به نیروهای مسلح فرمودند:

۱ - از وحدت فرماندهی دو منظور کلی استنباط می‌گردد، یکی همکاری و تعاون کلیه نیروها و وحدت تلاش هماهنگ شده آنان به سوی هدفی مشترک و دیگری اینکه در هر سطح یا رده فرماندهی فقط یک فرمانده با اختیار لازم منصوب گردد.».

۲- اصول نه گانه جنگ عبارتند از: «۱- اصل هدف ۲- اصل تمرکز ۳- اصل رزمایش یا مانور ۴- اصل غافلگیری ۵- اصل آفند ۶- اصل صرفه جویی در قوا ۷- اصل تامین ۸- اصل سادگی ۹- اصل وحدت فرماندهی»؛

«به همان نحو که آقای رئیس جمهور را به فرماندهی کل قوا منصوب نمودم، باید ایشان را به این مقام بشناسند و فرماندهان قوای مسلح از ایشان بر طبق مقررات اطاعت کنند.» (صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۱۲۸)

همچنین همه نیروهای مسلح را به رعایت این اصل مهم در کلیه سطوح سفارش و تأکید می نمود: «به ارتش و سپاه پاسداران و ژاندارمری و بسیج و همه نیروهای مسلح نظامی و غیر نظامی تأکید می کنم که با هماهنگی هر چه بیشتر، بر دشمن بتازید، و از اختلاف که از وسوسه های شیطان و به سود شیاطین است بپرهیزید و از فرماندهان اطاعت کنید و بر خدای متعال اعتماد و اتکال نمایید و کشور خود را از شر شیاطین، با وحدت کلمه نجات دهید و با اطمینان خاطر و صبر و شکیبایی، همچون سربازان صدر اسلام، به جنگ و دفاع از کشور عزیزمان ادامه دهید که خداوند متعال پشت و پناه شماست و شما به خواست پروردگار بزرگ پیروزید.» (صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۹)

در جای دیگری باز هم با عنایت به حفظ وحدت و به ویژه لزوم رعایت بیشتر آن در زمان جنگ می فرمایند: «و اما مطلب دیگری که مهم است و من مکرر تذکر داده ام و امروز هم تذکر می دهم این است که ما امروز در حال جنگ هستیم. در حال جنگ با ابرقدرتها هستیم دشمن های ما می خواهند ملت ما را به اسارت بکشند و تمام سران را از بین ببرند، باید این ملت با هم اجتماع کنند و همان وحدتی که در اول انقلاب بود و نتیجه بزرگ آن را دیدند، با هم حفظ کنند.» (صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۳۷)

۳-۲- اصل هدف

هدف ما در جنگ ناخواسته و نابرابر تحمیلی رژیم بعثی عراق علیه ایران، علاوه بر اینکه کاملاً دفاعی و در جهت حفظ و حراست از تمامیت ارضی، استقلال، عزت، حیثیت و نوامیس ملت و دولت این کشور اسلامی بود؛ از منظر رهبر فقید انقلاب هدف متعالی دیگری را نیز تعقیب می نمود و آن عبارت از اعلان این حقیقت به جهانیان بود که حکومت دینی اسلامی قادر به صیانت از خود و هر ملت و دولتی است

که با اتکای بر قوانین مترقی اسلام امور جوامع انسانی را عهده دار گردد. البته اهداف صوری جنگی مانند خارج کردن سرزمین‌های اشغال شده از دست دشمن، تصرف اهداف استراتژیک و... نیز به مانند هر جنگ دیگری از نظر ایشان دور نبود؛ در این مجال به فزاینده‌ای از بیانات روشن‌نگر ایشان در این راستا اشاره می‌نماییم:

«...امسال با سپاس بی‌حد به درگاه خداوند تعالی با پیروزی‌های بزرگ که ارتش و سایر قوای مسلح نصیب ملت ایران نموده‌اند و با افتخار جاویدی که در فتوحات، به ویژه «فتح مبین» برای کشور اسلامی آفریدند تبریک‌ها بیشتر و جدی‌تر و توأم با سرافرازی است. جاوید باد قوای مسلح و ارتش؛ و سرافراز باد کشور بقیه الله اعظم ارواحنا لمقدمه الفداء- که این چنین سربازان متعهد و فداکار دارد. در این جنگ تحمیلی و دفاع از حق، ارتش ایران و دیگر قوای مسلح بر جهانیان ثابت کردند که مجاهدین در راه هدف و اسلام و میهن معظم از یک قدرت غیبی ما فوق طبیعت و برتر از محاسبات کاخ‌نشینان ستمگر برخوردارند که با ارزیابی کوردلان خدانشناس نمی‌توان سنجید و با معیارهای الحادی درست نخواهد شد. با کدامین سنجش‌ها و معیارها می‌توان «فتح مبین» را تحلیل کرد،...»

تمام قوای مسلح در جمهوری اسلامی برای مقصد و «هدف معین» کوشش می‌کنند و همه باید به منزله دست‌واحد علیه مخالفان و معاندان با اسلام و جمهوری اسلامی باشند. و بدانند که تا این وحدت و انسجام و این «هدف عالی» اسلامی پابرجاست کشور شما آسیب نخواهد دید.

همه، می‌دانیم که ارتش ایران و سایر قوای مسلح از پشتیبانی بی‌دریغ ملت در سراسر کشور آن چنان برخوردارند که در طول تاریخ، بی‌نظیر یا بسیار کم نظیر است. گمان ندارم کسی بتواند ادعا کند که ملتی جز ملت عظیم الشان ایران از کوچک و بزرگ و زن و مرد سراسر کشور این گونه پشتیبان قوای مسلح خود باشند و ایثارگر و داوطلب به جبهه‌های جنگ برای فداکاری و شهادت سبقت گیرند. و گمان ندارم هیچ

معیاری جز عقیده به مکتب و ایثار در راه خدا و «هدف معنوی» قادر به حل این معما باشد.» (صحیفه امام، ج ۱۶، ص ۲۰۰)

«جاوید باد یاد شما جوانان سلحشور که در میدان‌های نبرد با جنایتکاران تاریخ برای اسلام و ملت شریف ایران افتخار و سرافرازی آفریدید. نام شما فرزندان اسلام و میهن، که سپاه سیه روی متجاوز را در تمام جبهه‌های کارزار شکست مفتضحانه دادید و نام ایران را در طول تاریخ در دل اسلامیان و مستضعفان جهان زنده و پایدار نگه داشتید، در صحیفه وجود و ملکوت اعلی محفوظ، و رحمت واسعه پروردگار جهان برای شما مسطور است. درود بر شما رزمندگان در راه اسلام و میهن که با شب زنده‌داری و ذکر خداوند و سلاح صلاح بر دشمنان اسلام پیروز، و آثار توپ و تانک و موشک‌ها را خنثی نمودید. و رحمت و درود بر معلولان عزیز که در راه «هدف بزرگ» سر از پا نشناخته و سلامت خود را فدای اسلام عزیز کردند، و سعادت و عظمت ملت بزرگ و فرزندان اسلام را با رنج خود بیمه نمودند. از خداوند تعالی سلامت برای معلولان و پیروزی نهایی برای رزمندگان خواهانم.» (صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۳۹۰)

۳-۳- اصل آفند (هجوم)

یکی دیگر از اصول مسلم و مورد پذیرش تمام ارتش‌های جهان در جنگ «اصل آفند» است که مطابق آن، نیروهای نظامی خودی با انجام عملیات هجومی علیه نیروهای خصم، دشمن را در وضع دفاعی و پدافندی قرار داده تا ابتکار عمل در جنگ به دست آمده و نیروی متخاصم در موضعی منفعل و دفاعی قرار گیرد به طوری که قادر به انجام عملیات آفندی بر ضد نیروهای خودی نبوده و جنگ به زمین دشمن کشانده شود؛ به عبارت دیگر بهترین دفاع برای حفظ مواضع، تأسیسات و نیروهای خودی «آفند» است. در طول جنگ تحمیلی رزمندگان اسلام با دریافت رهنمودهای ارزشمند امام راحل، تأمل در این اصل مهم را در سرتاسر جبهه‌های نبرد حق علیه باطل حاکم نموده و

دشمن را در حالت انفعال و دفاع و پدافند مفتحضانه در مواضع خود قرار داده و ترس و وحشت را در وجود دشمن بعثی انداختند؛ بیانات راهگشای آن فقید سعید گویای این حقیقت است:

«... بر همه واجب است که دفاع کنیم از کشور خودمان و دفاع این است که ما دشمن را تا آنجا برسانیم و برانیم که نتواند با موشک‌های خودش شهرهای ما را بکوبد. (بنابراین) رفتن در خاک عراق نه هجمه به عراق است، دفاع از اسلام و کشور اسلامی است.» (صحیفه امام، ج ۱۷، ص ۲۳۰)

«و بحمد الله شما آن سیلی که در اول حمله صدام وعده داده شد، به صورتش زدید و الآن یک موجود سیلی خورده است که همه چیزش را از دست داده است و کمک‌های خارجی، کمک‌های منطقه، کمک‌های ابرقدرت‌ها نمی‌تواند او را نجات بدهد. امروز صدام دوره افتاده است و از هر کس تقاضا می‌کند که یک اصلاحی پیش بیاید، حتی از گروه‌های منحرف و اشخاص منحرف، باز دامن آنها را می‌گیرد که آنها پیشنهاد اصلاح بکنند، و اما یک اصلاح امریکایی...»

... حالا که بیچاره شده است از اسلام دم می‌زند، و اگر مهلت داده بشود به این خبیث، آن روزی که مهلت پیدا بکند و تجهیز قوا بکند بدتر از اول به سرزمین شما حمله می‌کند. باید امروز که بحمد الله قدرت در دست شما ارتشی‌ها و سپاهی‌ها و بسیجی‌ها و عشایر هست، این قدرت را حفظ کنید و این وحدت را حفظ کنید و به پیش بروید که خدا با شماست.» (صحیفه امام، ج ۱۸، صص ۷۶-۷۹)

امام بزرگوار انطباق این اصل مهم با مبانی و احکام و آموزه‌های دینی ما را همواره مورد توصیه و بر آمیختن آن با موازین اسلام در اندیشه آفندی نیروهای مسلح کشور تأکید داشته و مکرر می‌فرمود:

«امروز قدرت نیروهای مسلح ایران از ارتش و سپاه و بسیج و قوای انتظامی و عشایری و مردمی آنچنان است که می تواند با راحتی شهرهای عراق را در هم بکوبد، لکن پیروی از احکام اسلام عزیز آنان را از تجاوز به حریم شهرهای مسکونی بازداشته است و اگر خدای ناکرده فرماندهان و پرسنل قوای مسلح ما چون صدام و قوای تابع او بودند که به اسلام و احکام نورانی آن اعتنایی نداشتند و ارزش های انسانی بی بهره بودند، شهرهای عراق چون شهرهای خوزستان و امثال آن در هم کوبیده می شد.» (صحیفه امام، ج ۱۷، صص ۳۳-۳۲)

۳-۴- اصل صرفه جویی در قوا

یکی دیگر از اصول مسلم جنگ، «اصل صرفه جویی در قوا» است که رهبر کبیر انقلاب با همفکری و مشورت فرماندهان شایسته دوران دفاع مقدس و ارائه رهنمودهای ارزنده و اتخاذ تدابیر شایسته از امکانات و غده و غده اندک ما در جنگ تحمیلی با اهتمام به این اصل مورد قبول تمام ارتش های مدرن دنیا، با استفاده و بهره وری بهینه از تمام قوا اعم از نیروی انسانی و امکانات و تجهیزات، جنگ را به درستی هدایت فرمودند؛ به طوری که مکرر در مناسبات مختلف بر این حقیقت تأکید و می فرمود:

«بهترین دلیل بر اینکه یک امری ممکن است، وقوع آن است^۱ و این امر واقع شد در ایران. دولت های دیگر، ملت های دیگر گمان نکنند که ایران از آنها غده و غده بیشتر داشت خیر، شاید در عشایر عراق بیشتر از ایران اسلحه باشد، لکن مغزهای آنها را به واسطه تبلیغات دامنه داری که شده است، شستوشو کرده اند و از اسلام مأیوس کرده اند، و این مغزها را پر کرده اند از اینکه با این قدرت ها نمی شود طرف شد. این از چیزهایی است که با تبلیغات خود آنها و عمال آنها در داخل ممالک تحقق پیدا کرده است.» (صحیفه امام، ج ۱۳، ص ۸۵)

۱- ادل الدلیل علی امکان الشیء و وقوعه.

«اگر امروز همه قدرتمندان و همه یاوه سرایان تبلیغاتی به ضد شما و به ضد جمهوری اسلامی قلم فرسایی می‌کنند یا سخنرانی یا توطئه، لکن نمی‌توانند روی حق پرده‌پوشی کنند. شما بحقید، همان طوری که امام سید الشهدا بحق بود و با عده قلیلی مقابله کرد و در عین حالی که به شهادت رسید و فرزندان او هم به شهادت رسیدند، لکن اسلام را زنده کرد و یزید و بنی امیه را رسوا کرد. شما هم شیعیان همان حضرت هستید. شما هم در این نبردهای بزرگی مثل نبرد آبادان و مثل تنگه چزابه و مثل بستان کاری کردید که اعجاز بود؛ اعجاز بود از باب اینکه یک جمعیت کم با عده و عده کم و با ایمان بزرگ این اعجاز را آفریدند و صدام که این کار غلط را به تخیلاتی که کرده بود انجام داد، پشیمان شده است و به همه دولتها برای کمک دست دراز کرده است و از همه کشورها کمک خواسته است و همه هم، تقریباً اکثر قریب به اتفاق هم به او کمک می‌کنند و همه کمک‌هایی را که آنها کرده‌اند نتوانسته‌اند یک ایمانی برای او بفرستند، برای اینکه در خودشان هم نبود.» (صحیفه امام، ج ۱۶، ص ۸۹)

۳-۵- اصل تأمین

امام با حزم و دوراندیشی دقیق مراقب اوضاع جنگ و حفظ برتری به دست آمده بود، تا حواشی تأمینی حاصله و ابتکار عمل قوای اسلام دستخوش مکر و تزویر دشمنان نگردد؛ به طوری که در پی استمهال حامیان خدعه گر صدام به منظور بازسازی ماشین جنگی پوسیده او با تشبث به تقارن جنگ با ماه مبارک رمضان، فرمودند:

«اینهایی که به هر بهانه‌ای، می‌خواهند مهلت برای صدام بگیرند، اخیراً هم باز متشبث شده‌اند به اینکه در ماه مبارک آتش بس باشد؛ [می‌گویند:] مهلت بدهید به این جنایتکار که در ماه مبارک تجهیز کند خودش را و بعد از ماه مبارک بدتر از اول، حمله کند؛ یک جنایتکاری که از هیچ امری از امور نمی‌گذرد و به هیچ قشری از اقشار رحم نمی‌کند و به اهل کشور خودش هم رحم نمی‌کند؛ و آنها را در تحت فشارها و کشتارها قرار می‌دهد و دائماً در صدد فرصت است برای اینکه خودش را تحمیل کند

بر همه منطقه. آنهایی که تبع امریکا هستند، آنها دعوت می‌کنند ما را بر اینکه در ماه مبارک رمضان آتش بس! در سال قبل بود یا سال جلویی بود که دست‌اندرکارهای عراق می‌گفتند که ماه حرام است، جنگ حرام است. اینها باز این مطلب را هم نفهمیدند که ماه رجب ماه حرام است، نه ماه رمضان.» (صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۲۵۰)

«کدام انسان عاقلی است که با وجود همه شرایط مناسب و مقدمات لازم و فدا کردن هزاران قربانی بزرگ، از نبرد با دشمن رو به احتضار [از] مکتب و جامعه و کشور خود چشم‌پوشی نموده و به او مهلتِ توان دوباره دهد تا در موقع مناسب به کشور ما حمله کند؟ آیا ریاست چند روزه دنیا ارزش این همه خفت و زبونی را دارد؟ دنیا در شروع تجاوز به ما پیشنهاد می‌نمود که برای جلوگیری از تهاجم بیشتر به کشورتان، حاکمیت و خواسته‌های صدام را بپذیرید و به زورگویی صدامیان گردن نهید و امروز هم در راستای همان سیاست‌ها و در زیر بمباران مناطق مسکونی و حمله شیمیایی و حمله به نفت‌کشها و هواپیمای غیر نظامی و قطارهای مسافربری به زبان دیگری ما را به پذیرش حکومت زور و تجاوز صدامیان دعوت می‌کند. و این را دیگر همه آگاهان جهان درک کرده‌اند که نه تنها صدام از خلق و خوی سبعبیت و درندگی ذره‌ای عدول ننموده است که متأسفانه با حمایت جهانخواران و یا سکوت سازمان‌ها و مراکز بین‌المللی به گرگ زخم برداشته‌ای بدل شده است و می‌رود تا شعله‌های آتش و جنگ را در کشورهای منطقه و خصوصاً خلیج فارس بر افروزد.» (صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۳۱۱)

۳-۶- اصل تمرکز

اصل «تمرکز» به این معنا و مفهوم است که یک رهبر یا فرمانده جنگی تمام امکانات و قوای خود را بر روی یک هدف عمده و اصلی متمرکز نموده و تلاش‌های ممکن و موجود را در جهت دستیابی به آن هدف محوری مصروف می‌نماید. امام بزرگوار نیز در دوران خطیر دفاع مقدس، عنایت و اهتمام اصلی خود و همه مسئولان کشور را در جهت اداره مقتدرانه جنگ مصروف، و همواره بر آن تأکید می‌نمود به طوری که در

حکم انتصاب آقای هاشمی رفسنجانی به جانشینی فرماندهی کل قوا به این اصل مهم اشاره و به آن اعتنای جدی داشته و دو ماده از مواد حکم مزبور را به آن اختصاص داده که در زیر به آن‌ها اشاره می‌گردد:

«...۱- تمرکز صنایع نظامی و تهیه ما یحتاج دفاع مقدسمان و انسجام امکانات تعمیراتی، پشتیبانی، فنی، مهندسی، رزمی، آموزشی و تحقیقاتی و نیز بسیج همه امکانات و ابزار در جهت اهداف مشخص از سوی فرماندهی کل؛ ۲- تمرکز امور تبلیغی و فرهنگی نیروهای مسلح در تمام زمینه‌ها.» (صحیفه امام، ج ۲۱، صص ۵۷-۵۶)

همچنین در فراخوان عمومی همواره ملت ایران به ویژه جوانان را به حضور در جبهه‌های جنگ و یکسره کردن کار دشمن بعثی ترغیب و تشویق می‌فرمود:

«... از همه جوانان غیور و اقشار برومند کشور اسلامی می‌خواهم که مثل همیشه به جبهه‌ها هجوم آورند و به سپاهیان حضرت مهدی- عجل الله تعالی فرجه/ بپیوندند و نفس‌های آخر عمر صدامیان را بگیرند که دست نصرت حق با شما است؛ و چنانچه تا به امروز و در همه صحنه‌ها از امدادهای غیبی و عنایات ویژه خود، شما را متنعم ساخته است، بعد از این نیز یار و یاورتان خواهد بود و شما را تنها نخواهد گذاشت. و من هم در همه حالات برای شما دعا می‌کنم و شما را دوست می‌دارم؛ وای کاش در کنار شما و در سنگر شما بودم.» (صحیفه امام، ۱۳۸۵، ج ۲۰: ۲۰۰)

«...این جانب با تشکر مجدد از ملت مقاوم ایران و رزمندگان عزیز، از جوانان غیرتمند کشور سرافراز اسلامی ایران می‌خواهم که به جبهه‌ها عزیمت کنند؛ و با تداوم عملیات خود، مجال تجدید سازمان و تنفس عفلقیان شکست خورده و مستأصل را بگیرند.» (صحیفه امام، ج ۲۰، صص ۵۰۲-۵۰۱)

۳-۷، ۸ و ۹- اصول مانور، غافلگیری و سادگی

اصل‌های «مانور، غافلگیری و سادگی» از پایه‌های اساسی هرگونه عملیات نظامی و جنگی است که فرماندهان در طرح ریزی‌ها و تنظیم دستورهای عملیاتی آن را از نظر دور نمی‌دارند که بی‌گمان رهبر فرهیخته و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران نیز به عنوان فرماندهی کل قوا از این اصول غافل نبوده و نکات و رهنمودهای ارزشمندی درخصوص این امور و نکات تاکتیکی مرتبط را به فرماندهان ارشد دوران جنگ تحمیلی - که پیش از هر عملیات با ایشان جلسات مشاوره و هماهنگی برگزار می‌نمودند - ارائه می‌فرمود که به منظور پرهیز از اطاله از پرداخت به جزئیات آن صرف نظر می‌کنیم.

۴- تنوع وجوه عملیاتی رهبر کبیر انقلاب در جنگ تحمیلی

۴-۱- عملیات نظامی

تعاریف گوناگونی می‌توان از منظرهای مختلف درباره «عملیات نظامی» ارائه نمود، اما چون بنای ما بر اختصار است صرفاً به یک تعریف کوتاه لیکن گویای به مقصود، اکتفا می‌کنیم: «عملیات نظامی، به منظور حمایت از مأموریت‌های تاکتیکی، استراتژیکی و عملیاتی و نیز تحکیم و تقویت آن مأموریت‌ها صورت می‌گیرد.» (حسینی تاش؛ ۱۳۷۴، ص ۱۲۷).

۴-۲- عملیات روانی

عملیات روانی با توجه به بازخورد آن به نیروهای خودی و دشمن به دو قسم مثبت و منفی قابل تقسیم است: آن بخش از این نوع عملیات که در جهت تقویت بنیه روانی و توان روحی نیروهای خودی به کار بسته شود، عملیات روانی مثبت، و آن بخش از عملیات روانی که در جهت تخریب و تضعیف روحیه و روان دشمن به کار رود، عملیات روانی منفی نام دارد. در این قسمت از بحث برآنیم تا فزاینده‌ای از بیانات

ارزشمند رهبر کبیر انقلاب که در مسئولیت فرماندهی کل قوا در زمان جنگ تحمیلی ایراد فرموده اند را تبیین نماییم:

۴-۲-۱- عملیات روانی مثبت

۴-۲-۱-۱- پشتیبانی از نیروهای مسلح

«آنهایی که می خواهند نگذارند شماها در جبهه‌ها که هستید، آرام باشید و آنهایی که می خواهند از شماها به ملت طور دیگری غیر آنچه واقعیت است، عرضه کنند، آنها دانسته یا ندانسته دشمن این انقلابند، کار می کنند برای ابر قدرت‌ها. کارمند برای ابر قدرت‌ها یک وقت از روی علم و اختیار است، این جنایت بزرگی است، یک وقت از روی جهالت و نادانی است، این هم جنایت است نظیر آن جنایت، منتها بی علم و این جهالت بزرگی است. امروز اگر یک کلمه برای شکست این قدرت‌های نظامی و انتظامی و پاسداران و عشایر گفته بشود، مستقیماً این کلمه بر ضد اسلام است و اگر یک کلمه بر ضد ارگان‌های فعالی که در این کشور مشغول خدمت هستند گفته بشود آن هم خلاف اسلام است.» (صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۴۷)

آرامش دولتمردان و توده مردم در پشت جبهه ضرورتی انکار ناپذیر است که رهبر کبیر انقلاب مکرر توده مردم و دولتمردان را به این مهم سفارش و تأکید فرموده تا رزمندگان اسلام در جبهه‌های نبرد با طیب خاطر مأموریت‌های محوله را به انجام رسانند؛ در این مجال به فرازی از فرمایشات ایشان در این راستا اشاره می‌نماییم:

«بار دیگر به دوستانی که پشت جبهه هستند، چه دولتمردان و چه سایر قشرهای مختلف ملت اکیداً توصیه می‌کنم که از کارهایی که ممکن است رزمندگان عزیز از جان گذشته را - که خدا یارشان باد - در جبهه‌ها دلسرد کند، احتراز نمائید و بدانید که اگر آسیبی به آنان یا کشور عزیز اسلامی‌مان به واسطه اقوال و افعال ما برسد، مسئول هستیم و در پیشگاه عدل الهی معذور نخواهیم بود...» (صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۶۰)؛ ضمناً فرازهای بسیاری از بیانات مشابه ایشان را در همین جلد در این راستا می‌توان یافت.

۴-۲-۱-۲- القای معنویت به رزمندگان در جهت تقویت اراده و روحیه ایمانی آنها

رهبر فقید انقلاب طی پیامی خطاب به نیروهای نظامی و غیر نظامی حاضر در صحنه نبرد به منظور تجلی جایگاه جهادی آنان و معنوی و مردمی بودن آن می‌فرماید:

«تذکر من به ارتشیان و سپاه پاسداران و ژاندارمری و بسیج و شهربانی و همه نیروهای غیر نظامی مسلح این است که شما اکنون در خدمت اسلام و از جنود... و محافظین کشور اسلامی می‌باشید. ملت مسلمان از شما قدر دانی می‌کند و شما را از خود و خود را از شما جدا نمی‌داند...» (صحیفه امام، ج ۱۴، صص ۶۱-۶۰)

و نیز خطاب به رزمندگان اسلام فرمودند: «عزیزان من قطعاً برای شما در نزد باری تعالی جایگاه عظیم و بزرگی است، و این مرحله حساسی که در آن بسر می‌برید و امت (اسلامی) در آن زندگی می‌کند، منطبق است بر آنچه که پیامبر اکرم در روز جنگ احزاب فرمود: «تمام ایمان در برابر تمام کفر ظاهر شده.»؛ و نیز فرمود: «به درستی امروز شما نگهبانان اسلام و سربازان آن هستید...»

همچنین در برخی عملیات‌ها که اهداف از پیش تعیین شده به طور کامل حاصل نمی‌شد به منظور بازسازی روحی و تقویت اراده و توان رزمی رزمندگان اسلام می‌فرمود: «می‌خواستم بگویم هیچ جای نگرانی نیست. البته من برای شهدا و شما دعا می‌کنم ولی باید همه ما بدانیم که ما تابع اراده خداوند هستیم. ما از ائمه که بالاتر نیستیم. آنها هم در ظاهر بعضی وقتها موفق نبودند. هم پیغمبر (ص)، هم امیرالمؤمنین (ع)، هم امام حسن (ع) و امام حسین (ع). ما که نسبت به مقام اینها چیزی نیستیم. عمده مشیت خداوند است که هر چه او بخواهد همان خوب است و چون غسل شیرین و باید با آغوش باز پذیرای آنچه او می‌خواهد باشیم و از هیچ چیز نگران نباشید. محکم باشید و از هم اکنون در فکر عملیات بعد. و مطمئن باشید که پیروزید. امروز هم پیروزید. اگر کار برای خدا باشد که شکست ندارد.» (صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۶۰۹).

۴-۲-۱-۳- ارج نهادن به جایگاه نیروهای تلاشگر در صحنه نبرد و پشت صحنه

«من عاجزم از اینکه از این نیروهایی که ثبت شده است در راه اسلام و... این جوانانی که از همه نیروهای اسلامی و نیروهای هوایی بالخصوص که شاید پیشقدم‌تر از سایر نیروها بود تشکر کنم. من از همه ملت ایران که امروز باید بگوئیم در میدان جهاد هستند، بعضی در جبهه و بعضی در پشت جبهه هستند باید قدردانی و تشکر کنم.» (صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۴۶)

در همین راستا در پیام دیگری چنین فرموده است: «انصاف نیست که جوانان عزیز اسلام از ارتش و سپاه و ژاندارمری و بسیج و شهربانی گرفته تا گروه‌های جانباز عشایر و عزیزان شهرها و روستاها در سراسر کشور در خدمت اسلام و مسلمین خون خود را نثار و جان خود را فدا کنند. ما در کناری بنشینیم و با قلم‌ها و زبان‌های خود قلب نورانی آنان را آزار دهیم. انصاف دهید که ما برای اسلام و کشور اسلامی خود چه کرده‌ایم و این جوانان عزیز از خود گذشته از دانشگاهی تا روحانی و از روستایی تا شهرستانی و از کاگر تا بازاری چه کرده‌اند. از اول انقلاب تاکنون تمام رنج‌ها و زحمت‌ها و جانبازی‌ها بر دوش این طبقات بوده است و آنان ولی نعمت ما بوده‌اند.» (صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۶۰)

۴-۲-۱-۴- پشتیبانی همگانی از ارتش و فرماندهان آن

«ما هم پشتیبان ارتش هستیم و ما هم پشتیبان فرماندهان ارتش هستیم و اگر کسی بگوید که ملت با ارتش نیست این یک دروغ واضح است که شاهدش این است که ارتش در آنجا دارد خدمت می‌کند، تمام مردم این ملت دنبال او دارند به او خدمت می‌کنند.» (صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۱۲)

۴-۲-۲- عملیات روانی منفی

۴-۲-۲-۱- ایجاد اختلاف در جبهه دشمن

امام راحل^(ره) برای ایجاد ضعف سستی در جبهه دشمن و نیز فرار فرماندهان و قوای او و در نتیجه سست و ضعیف شدن نیروهای بعثی عراق، با پیام‌های روشن‌گرانه، آنها را دعوت به فرار و پناهنده شدن به نیروهای خودی نموده و به آنها اطمینان داد که در صورت پناهنده شدن در امان هستند لذا خطاب به آنان فرمود:

«کسانی که از ارتش بازی خورده عراق به ایران پناهنده شوند، مورد عفو و محبت و اغماض هستند و با آنان چون برادر خودمان رفتار می‌شود و کسی حق ندارد به غیر از رفتار انسانی - اسلامی با آنان رفتار کند. و به تمام سربازان و درجه داران و افسران و صاحب منصبان عراقی و غیر عراقی اعلام می‌شود که در صورت تسلیم به لشکر اسلام، مورد عفو واقع می‌شوند و پس از جنگ در صورتی که مایل باشند در ایران می‌مانند و در صورتی که تقاضا کنند، آنان را به کشور خودشان با احترام بر می‌گردانند.» (صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۹)

۴-۲-۲- نمایش اقتدار ارتش و ملت ایران به سران منطقه

رهبر فرهیخته و گران قدر انقلاب در جمع هیئت بررسی کننده جنگ تحمیلی که برخی سران کشورهای منطقه و احیاناً پشتیبان صدام نیز در آن حضور داشتند به منظور نمایش قدرت نظامی و دفاعی نیروهای مسلح و ارتش جمهوری اسلامی ایران و ایجاد رعب و وحشت در دل حامیان رژیم بعث، فرمودند:

«... ما در این جنگی که ناگهان به ما تحمیل شد و آنها گمان می‌کردند که با یک ارتش مقابل هستند، آن هم یک ارتش ضعیف و از هم پاشیده، برداشت آنان صحیح نبود برای اینکه آنها نه حساب ارتش فعلی ما را کرده بودند و نه حساب ملت ما را... لشکر ما و ارتش ما در جبهه‌ها مشغول به جنگ و دفاع هستند، تمام کشور ما به جنگ مشغولند، به همراهی با ارتش و همراهی با قوای مسلحه مشغول هستند...» (صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۱۱۷)

۵- برخی فرامین تاریخی - عملیاتی امام راحل^(ه) به عنوان فرماندهی کل قوا رهبر کبیر انقلاب اسلامی ایران در مسند فرماندهی کل قوا دستورات نظامی و عملیاتی بسیار مهم و تأثیرگذاری در روند پیشبرد اهداف انقلاب در دوران تصدی خود در این مقام صادر فرمودند که موجب تحرک و نقش آفرینی چشمگیر رزمندگان اسلام از یک سو و یأس و ناامیدی دشمنان داخلی و خارجی از دیگر سو گردید؛ فرامینی همچون دستور آزادی پاوه، دستور شکستن حصر آبادان، دستور آزاد سازی سوسنگرد و... در اینجا شایسته است به برخی از این فرامین و دستورات اشاره نماییم:

۵-۱- فرمان آزاد سازی پاوه

امام راحل^(ه) در تاریخ ۵۸/۰۵/۲۷ در خصوص غائله پاوه طی فرمانی خطاب به ارتش و ژاندارمری فرمودند: «بسم الله الرحمن الرحيم. از اطراف ایران گروه‌های مختلف ارتش و پاسداران و مردم غیرتمند تقاضا کرده‌اند که من دستور بدهم به سوی پاوه رفته و غائله را ختم کنند، من از آنان تشکر می‌کنم و به دولت و ارتش و ژاندارمری اخطار می‌کنم اگر با توپ‌ها، تانک‌ها، قوای مجهز تا ۲۴ ساعت دیگر حرکت به سوی پاوه نشود، من همه را مسئول می‌دانم. من به عنوان ریاست کل قوا به رئیس ستاد ارتش دستور می‌دهم که فوراً با تجهیز کامل عازم منطقه شوند و به تمام پادگان‌های ارتش و ژاندارمری دستور می‌دهم که بی‌انتظار دستور دیگر و بدون فوت وقت با تمام تجهیزات به سوی پاوه حرکت کنند و به دولت دستور می‌دهم وسائل حرکت پاسداران را فوراً فراهم کند. تا دستور ثانوی، من مسئول این کشتار وحشیانه را قوای انتظامی می‌دانم و در صورتی که تخلف از این دستور نمایند، با آنان عمل انقلابی می‌کنم. مکرر از منطقه اطلاع می‌دهند که دولت و ارتش کاری انجام ندهاند. من اگر تا ۲۴ ساعت آینده عمل مثبت انجام نگیرد، سران ارتش و ژاندارمری را مسئول می‌دانم. والسلام علیکم ورحمة الله وبرکاته، روح الله الموسوی الخمينی» (صحیفه امام،

در پی این فرمان بسیار مهم، حرکت گسترده نیروهای مسلح به منطقه پاوه آغاز شد، و طی چند مرحله عملیات مستمر و متحوّزانه منظم و نامنظم، شهر پاوه و روستاهای اطراف آن را از لوٹ وجود عناصر خود فروخته پاکسازی، و رزمندگان اسلام در جای جای این شهر مستقر شده و پاوه و مردم غیور آن را از سیطره ایادی ضد انقلاب خارج نمودند.

۵-۲- فرمان امام در خصوص شکسته شدن حصر آبادان

معمار بزرگ انقلاب، طی هشدارى به نیروهای مسلح، بر لزوم شکسته شدن حصر آبادان تأکید فرمودند: «من منتظرم که این حصر آبادان از بین برود. و [هشدار] می‌دهم به پاسداران، قوای انتظامی و فرماندهان قوای انتظامی که باید این حصر شکسته بشود؛ مسامحه نشود در آن حتماً باید شکسته بشود. فکر این نباشند که ما اگر اینها هم آمدند، بیرونشان می‌کنیم. اگر اینها آمدند، خسارات بر ما وارد می‌کنند. نگذارند اینها بیایند در آبادان وارد بشوند. از خرمشهر اینها را بیرون بکنند. حالت تهاجمی بگیرند.» (صحیفه امام، ج ۱۳، ص ۳۳۳)

۵-۲-۱- پیام امام خمینی^(ره) به فرماندهان عملیات شکستن محاصره آبادان

«بسم الله الرحمن الرحيم. تیمسار سرتیپ فلاحی، تیمسار سرتیپ ظهیر نژاد و جناب آقای محسن رضایی ایدهم الله تعالی. تلگراف شما در خصوص فتحی بزرگ که خداوند تعالی نصیب ارتش و نیروی هوایی و هوانیروز و سپاه پاسداران و بسیج و ژاندارمری و فداییان اسلام و سایر نیروهای مردمی فرموده و محاصره آبادان به طور کامل شکسته شده است، واصل گردید. این جانب این پیروزی بزرگ را به فرماندهان تمامی نیروهای مسلح و به سربازان ارجمند و سپاهان نیرومند تبریک می‌گویم و امید است این سرفرازی‌ها را که برای اسلام و میهن فراهم می‌کنند، منظور نظر مبارک ولی الله الاعظم بقية الله (ارواحنا له الفدا) باشد و آخرین پیرومندی را که بیرون راندن نیروهای متجاوز کافر از سرزمین میهن مان است، ملت شریف ایران به زودی مشاهده

کند. این جانب به اسم ملت بزرگ ایران از رزمندگان دلیر ارتش و سپاه و دیگر قوای مسلح (ایدهم الله تعالی) تقدیر و تشکر می‌کنم. از خداوند متعال توفیق نصرت و عظمت اسلام مسلمین و به خصوص نیروهای مسلح اسلامی را خواستار است. والسلام علیکم روح الله الموسوی الخمینی».

این پیروزی ارزشمند در ابعاد مختلف پیامدهایی به همراه داشت که در دو محور عمده، داخلی و خارجی قابل ارزیابی است؛ از پیامدهای داخلی تقویت روحیه نیروهای رزمنده در جبهه‌ها و ایجاد انسجام ملی در میان آحاد مردم با شرکت در سومین انتخابات ریاست جمهوری- که حضرت آیت الله خامنه‌ای به ریاست جمهوری برگزیده شد، قابل ذکر بوده و از پیامدهای خارجی به تشکیل شورای همکاری خلیج فارس توسط کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس، به منظور جلوگیری از گسترش و نفوذ انقلاب اسلامی و یاری رساندن به رژیم متجاوز عراق، و نیز اعزام ناوگان جنگی امریکا به خلیج فارس به منظور اعمال فشار بر ایران و حمایت از کشورهای منطقه، همچنین اشاعه پروژه ایران هراسی در جهان و کشورهای منطقه می‌توان اشاره نمود.

۵-۲-۳- فرمان امام در خصوص آزادی سوسنگرد

آزاد سازی سوسنگرد به فرمان حضرت امام خمینی^(ره) و نقش مؤثر و تدبیر شجاعانه نماینده معظم له در شورای عالی دفاع مقدس، حضرت آیت الله خامنه‌ای^(مدظله العالی)، از حماسه‌های ماندگار این دوران است.

محمد علی آل‌هاشم، از روحانیون سطوح عالیه عقیدتی سیاسی ارتش، آزادسازی سوسنگرد در تاریخ ۲۶ آبان ۱۳۵۹ در حالی می‌داند که این عملیات مصادف با ناهماهنگی‌های بنی‌صدر به عنوان فرمانده کل قوا بود. وی همچنین گفته است: با صدور دستور تاریخی و قاطع امام خمینی^(ره) در ۲۵ آبان ۱۳۵۹ که فرمودند: «تا فردا سوسنگرد باید آزاد شود»، و با پی‌گیری و دستور مقام معظم رهبری و با ایثار و تلاش

رزمندگان اسلام این شهر در تاریخ ۲۶ آبان ۵۹ از چنگال حزب بعث رها شد. آل‌هاشم عملیات آزادسازی سوسنگرد را نه فقط یک عملیات صرف نظامی، که این عملیات را عملیاتی نظامی و یک جریان بزرگ سیاسی می‌داند. وی در ادامه می‌افزاید: مقام معظم رهبری شبانه دو نامه می‌نویسند که یکی از نامه‌ها را به فرمانده لشکر ۹۲ زرهی اهواز و دیگری را برای سرتیپ فلاحی جانشین ستاد ارتش ارائه می‌دهند. ولایت‌مداری نیروهای ارتش و نیروهای مسلح در این عملیات مشهود بود؛ چرا که بنی‌صدر با اختیار در قرار دادن یک تیپ از لشکر ۹۲ موافق نبود، اما به محض دریافت پیام قاطع امام توسط نماینده امام^(ره) در شورای عالی دفاع نیروها وارد عمل شدند و با آزادسازی سوسنگرد قلب امام^(ره) شاد شد.

سرلشکر دکتر سید حسن فیروزآبادی، رئیس ستاد کل نیروهای مسلح، نیز در خصوص پیام تاریخی امام(ره) در باره آزاد سازی سوسنگرد خاطر نشان کرده، با گزارش حضرت آیت الله خامنه‌ای در مورد وضعیت شهر و جبهه سوسنگرد در شبانگاه ۲۵ آبان ۱۳۵۹ به محضر حضرت امام خمینی^(ره)، دستور و فرمان روح خدا مبنی بر این که «بایستی تا فردا سوسنگرد آزاد شود» را دریافت نموده و با تلاش شهید چمران و پاسخ سریع و بی‌درنگ رزمندگان فردای آن روز یعنی ۲۶ آبان ماه سوسنگرد آزاد شد اسناد ابلاغی از سوی حضرت آیت الله خامنه‌ای به فرمانده تیپ ۲ ل ۹۲ زرهی و حمایت شهید چمران در آن شب در ستاد کل موجود است. وی با ارائه اسناد ابلاغی آیت‌الله خامنه‌ای^(مدظنه‌العالی) به فرمانده تیپ ۲ لشکر ۹۲ زرهی و حمایت شهید چمران در شب عملیات آزادسازی سوسنگرد که هم اکنون در اختیار ستاد کل نیروهای مسلح است، تاکید کرد: پیروزی رزمندگان در این عملیات، آثار و برکات تعیین‌کننده‌ای در ادامه دفاع مقدس برای جبهه اسلام به دنبال داشت و در عین حال این حماسه بزرگ، مظلومانه در محاق غفلت قرار گرفته است و طی گذشت بیش از ۲۲ سال از پایان جنگ تحمیلی هنوز تجزیه و تحلیل جامع و در خور توجهی پیرامون آن صورت نپذیرفته است.

نتیجه‌گیری

شخصیت رهبر کبیر و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران، شخصیتی کم نظیر و از جهات و ابعاد مختلف درخور تبیین و بررسی است. یکی از وجوه و شاخصه‌های شخصیتی ایشان، رهبری و فرماندهی در عرصه بسیار حساس و سرنوشت ساز جنگ تحمیلی عراق علیه ایران از نقطه نظر نوع استراتژی، تاکتیک و تدابیر عملیاتی ایشان است که این جنگ نابرابر و ناجوانمردانه را در شرایطی بسیار بحرانی به شایستگی رهبری نمود، چه؛ به اذعان دوست و دشمن فقط درکی عمیق و درایتی والا می‌توانست با اتکال بر قدرتی ماورایی، شرایط سخت روزها و ماه‌های آغازین جنگ را کنترل و هدایت نماید.

رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی با ترسیم راهبردی کارآمد و فعال، و نیز به پای کار کشاندن تجارب ارزنده تاکتیکی فرماندهان نظامی و انتظامی کشور، ایجاد وفاق و همدلی بین آنان و ابلاغ فرامین و دستورات عملیاتی ارزنده و پویا، کشور انقلابی ما را از بحران اولیه جنگ تحمیلی خارج، و در ادامه نیز با الهام از آیات کریمه قرآن کریم و سیره و شیوه پیامبر اسلام^(ص) و ائمه معصومین^(ع) در امور رهبری و فرماندهی جنگی، نبرد را به مرحله‌ای کشاند که دشمن افسار گسیخته را - که خود را سردار قادسیه می‌نامید و در ابتدا سخن از فتح یک هفته‌ای ایران رانده بود - به چنان استیصال و زبونی کشاند که ملت‌مان به لطائف الحیل ممکن متوسل گردید تا ایران از در صلح با او درآید یا دست کم آتش بس را بپذیرد و در نهایت نیز با همین راهبرد راهگشا و ارزنده، جنگ را با اقتدار و بسی آبرومندانه به پایان برد بی‌آنکه وجبی از خاک کشور در دست دشمن بعث زبون مانده باشد؛ و نیز الگوی حکومت دینی مبتنی بر آیین و دستورات مترقی اسلام را به جهانیان، به ویژه مسلمانان سرتاسر عالم، ارائه نمود که نتایج عینی آن را امروزه در نهضت‌ها و قیام‌های ملی مذهبی ملت‌های مسلمان دنیا، بالاخص در خاورمیانه و شمال آفریقا شاهد هستیم.

منابع و مأخذ

- ۱- احمدی، حسین، ۱۳۷۷، برنامه ریزی استراتژیک و کاربرد آن، کانون فرهنگی انتشاراتی سایه نما، تهران.
- ۲- باقری پور، سیدمحمد، شکست حصرآبادان، مؤسسه فرهنگی هدی رایانه، سایت هدی بلاگ، <http://hodarayaneh.org>، بی تا، ت.م: ۹۰/۴/۱۳.
- ۳- بنیاد نشر آثار امام خمینی(ره)، صحیفه نور، مجموعه سخنرانی‌ها، فرامین و مکاتبات رهبر فقید و کبیر انقلاب اسلامی ایران.
- ۴- پایگاه اطلاع رسانی ارتش جمهوری اسلامی، مورخه ۹۰/۴/۱۳. ت.م: ۹۰/۴/۱۳.
- ۵- جمالی رستمی، علی اصغر محمود، تاریخ نظامی جهان و فرهنگ جنگ، تهران، دانشگاه افسری امام علی(ع)
- ۶- حاتمی، محسن، ۱۳۸۲، دکترین عملیات مشترک(علوم نظامی)، تهران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، دانشکده فرماندهی و ستاد، دوره عالی جنگ.
- ۷- حسینی تاش، سید علی، ۱۳۷۴، مجله «سیاست دفاعی»، شماره سریال ۱۳، سال چهارم، شماره ۱.
- ۸- رشیدزاده، فتح الله، ۱۳۸۹، تربیت نظامی، تهران، انتشارات دانشگاه افسری امام علی (ع)
- ۹- سایت خبری فارس، گزارش خبری ۸۹/۸/۲۲. ت.م: ۹۰/۴/۱۰.
- ۱۰- سایت نجوا، نقش مقام مظم رهبری در آزاد سازی سوسنگرد، مورخه ۸۹/۸/۲۶. ت.م: ۹۰/۴/۱۰.
- ۱۱- شفیعی، عباس، ۱۳۸۷، سبک رهبری امام خمینی قدس سره، انتشارات امیر کبیر تهران، چاپ اول.
- ۱۲- علی خانی، غلامحسین، مقاله «استراتژی و تاکتیک»، فصل نامه خبری آموزشی «فرماندهی و ستاد»، شماره ۶،
- ۱۳- فرقانی و امکانی، جمشید و مصطفی، ۱۳۸۱، تهران، انتشارات معاونت آموزشی نیروی زمینی ارتش.
- ۱۴- قائمی فر، عین الله، ۱۳۷۳، مجله «سیاست دفاعی»، شماره سریال ۹، سال سوم، شماره اول زمستان.

- ۱۵- قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، ۱۳۸۶، انتشارات پیام مهدی^(عج)
- ۱۶- کالینز، جان، ۱۳۷۰، استراتژی بزرگ، ترجمه: کورش بایندر، تهران، وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- ۱۷- مؤمنی، محسن، ۱۳۸۶، در کمین گل سرخ «زندگی نامه داستانی شهید سپهبد علی صیاد شیرازی» تهران، انتشارات سوره.

SID

سرویس های ویژه

سرویس ترجمه تخصصی

کارگاه های آموزشی

بلاگ مرکز اطلاعات علمی

سامانه ویراستاری STES

فیلم های آموزشی

کارگاه های آموزشی مرکز اطلاعات علمی

مقاله نویسی علوم انسانی
تربیه آموزشی

مقاله نویسی علوم انسانی

اصول تنظیم قراردادها
دوره آموزشی

اصول تنظیم قراردادها

آموزش مهارت های کاربردی در تدوین و چاپ مقاله
تربیه آموزشی

آموزش مهارت های کاربردی در تدوین و چاپ مقاله